

УДК 027:271.4–272–523.6(470+571)“17/18”

ЛІКВІДАЦІЯ УНІЙНИХ І РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ДОЛЯ ЇХ БІБЛЮТЕК (кінець XVIII – XIX ст.)

Олег ДУХ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, тел. (032) 239-41-48*

Розглянуто історію бібліотек римо-католицьких та унійних монастирів на територіях, які увійшли до складу Російської імперії після поділу Речі Посполитої. Абсолютну більшість монастирів з часом було скасовано, а їх бібліотеки були передані іншим установам або розпорочені. Описано процес переміщення окремих бібліотек до нових власників, а також їх тематичний склад.

Ключові слова: бібліотеки монастирів XIX ст., Римо-католицька церква в Російській імперії, Унійна церква в Російській імперії, західні регіони Російської імперії.

Поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) істотно змінили конфігурацію сил у Центрально-Східній Європі, а також спричинили серйозні зміни в етно-конфесійній структурі населення тих країн, які взяли участь у цих подіях: Австрії, Пруссії та Росії. Більшість земель Польсько-Литовської держави, де головним чином проживали вірні Унійної та Римо-католицької церков, опинилася в кордонах Російської імперії. В результаті першого поділу Речі Посполитої під владу Романових потрапило 37 латинських та 20 унійних* обителів¹. Унаслідок двох наступних поділів чисельність неправославного населення у Росії істотно зросла. На початку XIX ст. у її західних губерніях² проживало близько 1,5 млн уніатів і стільки ж римо-католиків³. Згідно з підрахунками польського дослідника Пьотра Павла Гаха, у 1803 р. на цих землях існувало 323 чоловічих та 40 жіночих латинських монастирів⁴. Отці василіяни володіли 85 обителями⁵.

Аж до початку 1830-х рр. російська влада відносно толерантно ставилася до римо-католицьких орденів, чого не можна, однак, сказати про унійні чернечі спільноти, які першими зазнали утисків. Впродовж 1795–1796 рр. 10 монастирів Руської

---

* Унійна церква аж до початку XX ст. мала лише один чоловічий орден – василіян, що був утворений у 1617 р. завдяки діяльності київського митрополита (1613–1637) Йосифа Веляміна Рутського.

¹ Gach P. P. *Kasaty zakonów na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*. – Lublin, 1984. – S. 52.

² Під Західними губерніями або Західним краєм Російської імперії розуміються землі, що відійшли до складу Російської імперії в результаті трьох поділів Речі Посполитої (за винятком Царства Польського) (*Западные окраины Российской империи*. – Москва, 2006. – С. 103–104). В польській історіографії стосовно цих теренів вживається окреслення Забрани землі.

³ Radwan M. *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*. – Lublin, 2004. – S. 69; Жилко С. *Російська православна церква на Волині (1793–1917)*. – Житомир, 1917. – С. 80.

⁴ Gach P. P. *Kasaty zakonów...* – S. 60.

⁵ *Нарис історії Василіяньського Чину Святого Йосафата*. – Рим, 1992. – С. 258.

провінції Чину Святого Василя Великого були змушені перейти на православ'я⁶. Варто зазначити, що саме на ці роки припадає перша хвиля переслідувань уніатів у Російській імперії. У цей час православ'я прийняло, часто під примусом, понад 1,3 млн вірних Унійної церкви, насамперед на Поділлі та на Волині⁷. На теперішньому етапі досліджень, на жаль, небагато відомо про долю василіянських бібліотек. Зважаючи на те, що унійні обителі не були ліквідовані, а лише змінили свою конфесійну приналежність, їхні книгозбірні не були розпорошені, а залишилися на місцях і перейшли у власність православних чернечих спільнот. Настоятель Головчинського православного монастиря о. Дамаскин у своєму донесенні (4 червня 1799 р.) повідомляв про те, що він отримав у своє розпорядження книги з бібліотеки попередників – отців василіян⁸. На кінець XVIII ст. припадають перші спроби передачі післямонастирських книгозбірень до бібліотек духовних семінарій. Після заснування у 1796 р. в Острозі православної семінарії у її власність перейшла книжкова колекція місцевої василіянської обителі⁹.

Найбільше скористалися з прихильності царської влади до римо-католицьких орденів члени Товариства Ісуса. У 1773 р. імператриця Катерина II не дозволила проголосити на території своєї держави касаційне брєве папи Климента XIV “*Dominus ac Redemptor*”¹⁰. Двома роками пізніше в межах Російської імперії¹¹ існувало 13 єзуїтських осередків, у тому числі 6 колегій (Динабург*, Могилів, Мстислав, Орша, Вітебськ та Полоцьк)¹². Впродовж наступних чотирьох десятиліть, під берлом династії Романових, орден мав змогу вільно розвивати свою діяльність. У 1820 р. в Росії існувало вже 20 осередків Товариства Ісуса¹³. Істотно зросла також чисельність членів ордену. Якщо у 1775 р. у Росії проживало 148 єзуїтів, то у 1820 р. їх вже було 358¹⁴. Однією з причин такого зростання став їх масовий вплив з Європи, Америки та Азії після ліквідації ордену. Прибуваючи у Росію, вони привозили з собою власні книгозбірні. Цим фактом, а також старанням ректорів колегій, можна пояснити зростання бібліотечних фондів єзуїтських колегій Білоруської провінції Товариства Ісуса. За приклад тут може служити Полоцьк. Після пожежі 1750 р., яка майже повністю знищила книгозбірню колегії, у 1787 р. вона вже нараховувала 5576 найменувань книг¹⁵. Не слід забувати також й про те, що колегії отримували дарунки від різних доброчинців. Гнезненський архієпископ Ігнацій Рачинський (1794–1806), экс-єзуїт, придбав

⁶ Острог, Загайці, Четвертківка (Волинь), Шаргород, Коржівці, Головчинці, Сатанів, Кам'янець Подільський (Поділля), Біллілівка, Гранів (Київщина) (Radwan M. *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego...* – S. 78).

⁷ Ibidem. – S. 29.

⁸ Сецинській Е. *Матеріали для історії монастирей Подольської єпархії*. – Каменець-Подольськ, 1891. – С. 78.

⁹ Мяскова Т. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – Київ, 2007. – Вип. 11. – С. 127.

¹⁰ Морозкин М. *Иезуиты в России с царствования Екатерины II-й и до нашего времени*. – Санкт-Петербург, 1867. – Т. 1. – С. 85–86.

¹¹ У 1772 р. в результаті першого поділу Речі Посполитої до складу Російської імперії увійшли Лівонія, а також Вітебське, Могилівське та частково Полоцьке і Мінське воєводства. Приддані до Росії землі були поділені між двома губерніями – Псковською та Могилівською (Морозкин М. *Иезуиты в России...* – Т. 1. – С. 34–35).

* Тепер місто Даугавпілс (Латвія).

¹² Gach P. P. *Kasaty zakonów...* – S. 44–45.

¹³ Ibidem. – S. 45.

¹⁴ Ibidem. – S. 47.

¹⁵ Radziszewski F. *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych*. – Kraków, 1875. – S. 62.

близько 8 тис. книг із бібліотек скасованих прусською владою монастирів та передав їх російським єзуїтам¹⁶.

Під владою Романових Товариство Ісуса мало можливість насамперед розвивати свою освітню діяльність, а разом з тим поповнювати свої книгозбірні новою літературою, передовсім навчальною. Головним освітнім осередком єзуїтів у Росії стала Полоцька академія, яка виникла у 1812 р. в результаті реорганізації місцевої колегії¹⁷. За словами екс-піяра Антонія Мошинського, бібліотека навчального закладу нараховувала у цей час близько 40 тис. томів¹⁸. Набагато меншу кількість книг мали інші освітні осередки єзуїтів. Бібліотека Вітебської колегії у 1820 р. складалася із понад 3,5 тис. книг. Ще меншою була бібліотека Могилівської колегії, яка двома роками раніше нараховувала понад 1,7 тис. книг¹⁹. Не зважаючи на це, слід пам'ятати, що це були одні з найбільших монастирських книгозбірень на теренах західних губерній Російської імперії.

Успішний поступ єзуїтського шкільництва був перерваний 13 березня 1820 р., коли імператор Олександр I видав указ, згідно з яким діяльність Товариства Ісуса на території Російської імперії була заборонена, а єзуїти вигнані з країни²⁰. Це рішення мало не лише трагічний вплив на долю єзуїтів у Росії, але також і на стан їхніх бібліотек. Показовою є доля книгозбірень Полоцької академії та Вітебської колегії. Як зазначав А. Мошинський, після закриття Полоцької академії у березні 1820 р. “розпочався справжній грабунок. [...] Впродовж декількох днів бібліотеку немилосердно розтягнули. [...] Рідкісні й дорогі книги продавалися за копійки. Навіть поліція допомагала цьому грабунку”. Безчинства припинила лише комісія, яка прибула до Полоцька, щоб описати та перейняти по-єзуїтське майно. Комісію очолив директор Вітебської гімназії Кирило Канаровський-Сохович²¹.

Після закриття Полоцької академії її бібліотека певний час перебувала у віданні Вітебської казенної палати, а у 1822 р. була передана Вищому училищу піярів, котрі прибули до Полоцька з Вітебська, аби продовжити єзуїтську освітню діяльність²². У 1830 р. училище припинило існування, а на його місці у 1835 р. виник кадетський корпус²³. Ліквідація піярського навчального осередку створила сприятливі умови для розпорощення величезної по-єзуїтської книгозбірні. Інтерес до неї виявляли перші особи держави, насамперед імператор Микола I, а також керівник Головного управління духовних справ іноземних віровизнань граф Дмитро Блудов та міністр народної освіти князь Карл Лівен. 17 лютого 1830 р. Д. Блудов отримав від імператора

¹⁶ Breżgo B. Losy bibliotek jezuitkich w Połocku i Witebsku // *Przegląd Powszechny*. – 1926. – R. 43. – T. 169. – S. 89.

¹⁷ *Матеріали до dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych*. – Kraków, 1905. – S. 57.

¹⁸ Breżgo B. Losy bibliotek... – S. 88; Говорова Т. Библиотека Полоцких иезуитов: факты, сведения, документы // *Материалы 14-й Международной Конференции “Крым 2007”*. – Москва, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2007/cd/131.pdf>

¹⁹ Блинова Т. *Иезуиты в России (Их роль в организации образования и просвещения)*. – Гродно, 2002. – С. 229; Paszkiewicz U. *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2*. – Poznań, 2006. – S. 523.

²⁰ *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи, съ 1649 года*. – Санкт-Петербургъ, 1830. – Т. XXXVII. – С. 113–119 (№ 28198).

²¹ Блинова Т. *Иезуиты в России...* – С. 227–228. Він також очолював комісію, яка мала прийняти бібліотеку Вітебської єзуїтської колегії (Там же. – С. 229).

²² Breżgo B. Losy bibliotek... – S. 89.

²³ Поляков С. *Полоцкий кадетский корпус. История в лицах*. – Полоцк, 2010. – С. 14; Сапунов А. Заметка о коллегии и Академии иезуитов в Полоцке // *Иезуиты в Полоцке. 1580–1820*. – Полоцк, 2005. – Т. 2. – С. 29–30.

розпорядження зібрати детальну інформацію про склад по-езуїтської бібліотеки у Полоцьку, а також вивчити можливість передачі її книг до головних книгозбірень імперії²⁴. За два місяці, 26 квітня 1830 р., Д. Блудов повідомив К. Лівена, що він детально вивчив дане питання. На його думку, більшу частину книг, зокрема, словники давніх та сучасних мов, а також праці з церковного права, варто передати Головному управлінню духовних справ іноземних віровизнань, яке він очолював. Не залишилися поза увагою чиновника бібліотеки університетів у Санкт-Петербурзі та Москві. Першій з них мали дістатися головним чином книги з орієнталістики, а другій – книги медичного змісту, котрі були призначені для медичного факультету даного навчального закладу. Частина книг мала потрапити до Імператорської Публічної бібліотеки у столиці, оскільки на той час у західних губерніях Російської імперії ще не функціонувала система губернських публічних бібліотек. За словами Дмитра Блудова, до вказаної петербурзької книгозбірні слід “передати книги давніх і нових письменників, яких вона не має, особливо кращі багаті видання, або ж рідкісні, і які відповідно можуть стати прикрасою бібліотеки”²⁵. Решта книг мала бути розподілена поміж Полоцьким кадетським корпусом (праці з хімії, фізики, математики, а також словники і граматики європейських мов), Римо-католицькою духовною колегією (твори теологічного змісту) та місцевими гімназіями (польськомовні твори з історії та літератури)²⁶.

У травні 1830 р. була створена комісія, яка отримала завдання зайнятися розподілом книг. До її складу увійшли професор Санкт-Петербурзького університету Дмитро Попов (представник міністерства народної освіти), колезький секретар Шепелевич (представник Головного управління духовних справ іноземних віровизнань), а також капітан Тализін (представник Генерального штабу). Згідно з донесенням Д. Попова від 29 червня 1830 р., зі складу по-езуїтської бібліотеки у Полоцьку до книгозбірень інших установ (за винятком гімназій) передали наступну кількість книг²⁷:

Установа	Повні книги	Неповні книги
Імператорська Публічна Бібліотека	266	–
Санкт-Петербурзький університет	3878	576
Московський університет	343	22
Полоцький кадетський корпус	1149	328
Головне управління духовних справ іноземних віровизнань	1396	240
Римо-католицька духовна колегія	3219	345

²⁴ Блинова Т. *Иезуиты в России...* – С. 240.

²⁵ Там же. – С. 240–241.

²⁶ Brežgo V. *Losy bibliotek...* – S. 90. Пор.: *Путеводитель по Императорской Публичной Библиотеке.* – Санкт-Петербург, 1860. – С. 6.

²⁷ Блинова Т. *Иезуиты в России...* – С. 241–242. Б. Брежго подає дещо інші цифри. За його словами, Полоцький кадетський корпус отримав 2080 книг, Імператорська Публічна бібліотека – 389, Санкт-Петербурзький університет – 6260, Московський – 454, Головне управління духовних справ іноземних віровизнань – 3056. Решту книг було розподілено між Вітебською гімназією та Римо-католицькою духовною колегією (Brežgo V. *Losy bibliotek...* – S. 90–91).

Згідно з дослідженнями Болеслава Брежго, спершу виокремили книги, які призначалися для Полоцького кадетського корпусу. Згодом, у 1831 р., до Санкт-Петербурга та Москви відіслали книги, що призначалися для двох російських університетів, Імператорської Публічної бібліотеки та Головного управління духовних справ іноземних віровизнань. Опісля провели розподіл між Вітебською гімназією та Римокатолицькою духовною колегією. Книги, які призначалися останній інституції, аж до 1833 р. зберігалися у Полоцьку в приміщеннях скасованого домініканського монастиря, після чого були відправлені до Санкт-Петербурга, де їх розподілили поміж Могилівською, Мінською та Жемайтійською римокатолицькими семінаріями²⁸.

Аналогічна доля спіткала бібліотеку єзуїтської колегії у Вітебську. Після закриття у 1820 р. цього осередку директор Вітебської гімназії К. Канаровський-Сохович звернувся до міністерства духовних справ і народної освіти з проханням передати по-єзуїтську книгозбірню гімназії, яку він очолював²⁹. Всупереч його проханням, бібліотеку в 1822 р. перейняли отці василіяни, які провадили у місті повітову школу. Лише у 1832 р., після закриття василіанського монастиря, книгозбірня перейшла у власність Вітебської гімназії³⁰. Подальша доля цієї збірки складалася непросто. Згідно з розпорядженням куратора Віленського шкільного округу Миколи Сергіївського, близько 800 по-єзуїтських книг з бібліотеки Вітебської гімназії у 1876 р. передали Віленській публічній бібліотеці. Після Жовтневого перевороту 1917 р. в будівлях гімназії у Вітебську був розміщений лазарет, а книги, насамперед стародруки, поволи почали розкрадати та продавати. Лише завдяки енергійній діяльності працівників Вітебського відділення Московського археологічного інституту вдалося врятувати близько 2 тис. по-єзуїтських книг. У 1924 р. вони потрапили до Вітебського відділення Білоруського державного музею (тепер Вітебський обласний краєзнавчий музей)³¹.

Відслідковуючи долю по-єзуїтських книжкових колекцій в Російській імперії, не можна залишити поза увагою книгозбірні тих колегій Товариства Ісуса, що були скасовані на східних теренах Речі Посполитої ще у 1773 р. Після ліквідації єзуїтів контроль над їхніми навчальними закладами, у тому числі і бібліотеками, перейшов до Едукаційної комісії. З її ініціативи Віленська академія Товариства Ісуса була реорганізована у Головну школу Великого князівства Литовського, а її бібліотека перейшла у власність нового навчального закладу³². До її складу потрапили також книгозбірні скасованих єзуїтських монастирів з теренів Литви та Білорусії, зокрема з Крож, Ковна та Гродна³³. Частину будинків ліквідованих колегій, насамперед на українських землях (Бар, Острог та Овруч), перейняли василіяни, які продовжували освітню діяльність єзуїтів³⁴. У їх власність перейшли також єзуїтські книгозбірні³⁵.

²⁸ Brezgo B. *Losy bibliotek...* – S. 92.

²⁹ Блинова Т. *Иезуиты в России...* – С. 229; Radziszewski F. *Wiadomość historyczno-statystyczna...* – S. 118.

³⁰ Brezgo B. *Losy bibliotek...* – S. 92–93. Поп.: Paszkiewicz U. *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej: (spis za lata 1510–1939)*. – Warszawa, 1998. – S. 189.

³¹ Brezgo B. *Losy bibliotek...* – S. 93.

³² Brensztejn M. *Biblijoteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832-go*. – Wilno, 1922. – S. 15.

³³ Łukaszewicz J. *Historia szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewskiem aż do roku 1794*. – Poznań, 1851. – Т. 4. – S. 42.

³⁴ Pidlypczak-Majerowicz M. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*. – Warszawa; Wrocław, 1986. – S. 40.

³⁵ Мяскова Т. *Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму...* – С. 127; Łukaszewicz J. *Historia szkół...* – Т. 4. – S. 48, 125, 263, 266.

Впродовж XIX ст. книги, згромаджені єзуїтами впродовж попередніх століть, доволі часто мандрували різними бібліотеками духовних та світських інституцій. Показовою є доля книгозбірні єзуїтського колегіуму в Острозі. У 1796 р. у місті було відкрито Волинську православну семінарію. Основу її бібліотечної колекції склали книги, які до 1773 р. належали місцевій єзуїтській колегії, а згодом певний час перебували в руках василіян. Семінарія, а разом з нею і бібліотека, неодноразово змінювала своє місце перебування: Аннополь (1825 р.), Кременець (1836 р.) і, врешті-решт, Житомир (1902 р.)³⁶. Під час вторгнення наполеонівських військ у Росію (1812 р.) бібліотеку евакуювали аж до Полтавської губернії. Під час евакуації було втрачено частину книгозбірні, у тому числі книги, які раніше належали острозьким єзуїтам. Впродовж XIX ст. у семінарії неодноразово траплялися пожежі, найбільша з яких – у 1821 р., що також негативно позначалося на стані бібліотеки³⁷. Після встановлення радянської влади Волинська православна семінарія у 1919 р. була ліквідована, а її бібліотека перейшла у власність Житомирського інституту народної освіти, а у 1925 р. – Волинського краєзнавчого музею, що знаходився у Житомирі. Врешті на початку 30-х років XX ст. найцінніші книжкові збірки музею, у тому числі й семінарійна, були передані до Всенародної бібліотеки України (тепер Національна бібліотека України ім. В. Вернадського), де вони зберігаються дотепер³⁸. Незважаючи на ці перипетії, у фондах вказаної бібліотеки на сьогоднішній день дослідникам вдалося виявити понад 110 книг з острозької єзуїтської книгозбірні, хоча ще у 1889 р. бібліотека Волинської православної семінарії налічувала їх 214³⁹.

Російська влада з ідеологічних міркувань активно підтримувала освітню діяльність на приєднаних в результаті другого і третього поділів Речі Посполитої землях. На початку XIX ст. у західних губерніях Російської імперії було засновано два вищих навчальних заклади – Віленський університет та Вищу Волинську гімназію (згодом реорганізовану у ліцей). Бібліотеки обох освітніх осередків мали у своєму складі також і по-єзуїтські книжкові колекції. Згідно з указом імператора Олександра I, у 1803 р. в результаті реорганізації Головної Віленської школи (колишньої Головної школи Великого князівства Литовського) було засновано Віленський університет, значну частину бібліотеки якого склали вже згадувані книгозбірня Віленської академії Товариства Ісуса та інших єзуїтських колегій⁴⁰.

Завдяки старанням Тадеуша Чацького у 1805 р. у Кременці було засновано Вищу Волинську гімназію, реорганізовану у 1819 р. у Волинський ліцей. Від початку існування навчального закладу почала формуватися його бібліотека, в основу якої було покладено книгозбірню останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського⁴¹. У власність гімназійної бібліотеки перейшла також книжкова колекція єзуїтської колегії у Кременці. Після скасування Товариства Ісуса вона певний

³⁶ Мілясевич І. Бібліотека Волинської духовної семінарії. Острозький період (1796–1836 рр.) // *Вісник Книжкової палати*. – Київ, 2002. – № 3. – С. 28–30; Ії ж. Бібліотека Волинської духовної семінарії. Кременецький період (1836–1901 рр.) // Там само. – 2001. – № 11. – С. 37–39.

³⁷ Мілясевич І. Бібліотека Волинської духовної семінарії. Острозький період... – С. 29.

³⁸ Мяскова Т. *Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму...* – С. 130–131.

³⁹ Там само. – С. 129, 132.

⁴⁰ Łysakowski A. Uniwersytecka biblioteka publiczna w Wilnie (Zarys ogólny) // *Ateneum Wileńskie*. – Wilno, 1931–1932. – Т. 8. – С. 233.

⁴¹ Колесник Е. *Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии Наук УССР*. – Киев, 1998. – С. 18.

час перебувала у власності василян, які провадили у місті повітову школу. Після заснування гімназії дана збірка, чисельністю 694 томи, потрапила до її бібліотеки⁴². Варто зазначити, що після 1827 р. 75 книг з кременецької єзуїтської колекції були передані з бібліотеки Волинського лицю до книгозбірні заснованого імператором Олександром I Гельсінгфорзького університету⁴³.

Переходячи до представлення стану бібліотек інших римо-католицьких орденів, слід зазначити, що впродовж першої чверті XIX ст. у західних губерніях Російської імперії, на противагу до інших земель колишньої Речі Посполитої, було скасовано найменшу кількість латинських монастирів. За словами литовського дослідника Арвідаса Пацевічюса, у порівнянні з попереднім, польсько-литовським, періодом їх становище під владою Романових істотно не змінилося. Чернечі осередки були змушені лише звертати більшу увагу на освітню діяльність⁴⁴. Як вже було зазначено, найбільших втрат зазнали у цей час лише єзуїти. Згідно з підрахунками П. П. Гаха, станом на 1825 р. у західних губерніях Російської імперії існувало ще 329 римо-католицьких монастирів, що складало 50 % від усіх існуючих на той час на землях колишньої Речі Посполитої та Сілезії обителів⁴⁵. Лише після приходу до влади імператора Миколи I ситуація у Росії поступово почала погіршуватися.

З початку 1830-х рр. концепція “офіційної народності”, творцем якої був тодішній заступник міністра народної освіти, а згодом міністр, Сергій Уваров, стала офіційною державною ідеологією. Її можна звести до наступної формули: “Православ’я. Самодержавство. Народність”⁴⁶. Втілення в життя цієї ідеології мало трагічні наслідки як для Римо-католицької, так і Унійної церков. Своім існуванням на території імперії вони підважували цю потрібну єдність – релігійну, політичну та національну. Однак, Польське повстання 1830–1831 рр. вплинуло на зміну ставлення офіційної влади до римо-католиків у Росії істотніше. 19 липня 1832 р. вийшов указ Миколи I “Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів”, який став підставою для першої масової касати латинських монастирів на території західних губерній Російської імперії. Формальним приводом для ліквідації обителів було намагання влади впорядкувати монастирські справи. В указі, зокрема, вказувалося на малу кількість монахів в окремих монастирях та брак дисципліни, натомість повстання взагалі не згадувалося⁴⁷.

⁴² Колесник Е. *Книжные коллекции...* – С. 31.

⁴³ Циборовская-Римарович И. Книги из библиотек иезуитских коллегий в фондах Национальной библиотеки имени В. И. Вернадского: происхождение, исторические судьбы пути поступления // *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития*: науч.-практ. и теорет. сб. – Киев, 2008. – Т. 6. – С. 424.

⁴⁴ Pacevičius A. *Zaginiony świat ksiązki: biblioteki klasztorne na Litwie pod władzą carów* // *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej* / ред. J. Gwioździk, J. Malicki. – Katowice, 2006. – S. 246.

⁴⁵ Gach P. P. *Kasaty zakonów...* – S. 132.

⁴⁶ Більше про це див. у наступних працях: Шевченко М. Понятіє “теорія офіційної народності” и изучение внутренней политики императора Николая I // *Вестник Московского университета. Серия 8: История*. – Москва, 2002. – Вып. 4. – С. 89–104; Удалов С. Теорія офіційної народності: механізми введєння // *Освободительное движение в России: межвуз. сб. науч. трудов* / ред. Н. Троицкий. – Саратов, 2005. – Т. 21. – С. 73–81; Вортман Р. “Официальная народность” и национальный миф российской монархии XIX века // *РОССИЯ / RUSSIA*. – Москва, 1999. – Т. 3 (11): Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. – С. 233–244.

⁴⁷ *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе*. – Санкт-Петербургъ, 1833. – Т. VII: 1832. – С. 507-510. – № 5506.

Впродовж першої половини 1830-х рр. в західних губерніях Російської імперії було ліквідовано близько 60 % існуючих на той час римо-католицьких монастирів. Найбільших втрат зазнали регулярні каноніки від покути (т. зв. білі августиніанці), домініканці, францисканці, кармеліти взуті та бернардинці. Касати не припинилися і в наступні роки. Упродовж 1836–1863 рр. на досліджуваних теренах було ліквідовано ще 66 % чоловічих та 30 % жіночих монастирів. Цього разу найбільше постраждали піяри, боніфратри, домініканці та бернардинці. З-посеред жіночих латинських орденів головний удар було скеровано проти маріавіток, які мали в цей час найбільшу кількість обителей. Станом на 1863 р. на теренах західних губерній Російської імперії залишилося 46 чоловічих та 39 жіночих римо-католицьких монастирів⁴⁸.

Касати не минули також Чину Святого Василя Великого. Наприкінці 20-х років XIX ст. він посідав ще 83 монастирі. Згідно з проектом Йосифа Семашка від 22 грудня 1827 р., на теренах західних губерній Російської імперії мало бути ліквідовано 60 василіянських обителей⁴⁹. Цей задум, однак, не був реалізований. Подібно, як і у випадку латинських монастирів, на рішення державної влади більше вплинуло прихильне ставлення василіян до Польського повстання 1830–1831 рр. Впродовж наступних років було ліквідовано щонайменше 44 чоловічі василіянські монастирі⁵⁰. Остаточо обителі Чину Святого Василя Великого перестали існувати на теренах західних губерній Російської імперії після ліквідації у 1839 р. Унійної церкви.

Масштабні касати римо-католицьких та унійних монастирів у 30–40-х роках XIX ст., без сумніву, негативно позначилися на долі монастирських книгозбірень. Після оприлюднення імператорського указу з 1832 р. губернатори отримали розпорядження детально описати усе рухоме і нерухоме майно скасованих обителей, а інвентарні описи переслати до міністерства державних маєтностей та Головного управління духовних справ іноземних віровизнань⁵¹. На підставі цих описів органи державної влади впродовж наступних років склали собі уявлення про стан монастирського майна, у тому числі бібліотек. За словами міністра внутрішніх справ графа Олександра Строганова, протягом 1832–1839 рр. до Санкт-Петербурга було надіслано інформацію про майно 191 римо-католицького монастиря⁵².

Однак, аж до кінця 1830-х рр. органи державної влади фактично не займалися монастирськими бібліотеками. Їх більше цікавило нерухоме майно скасованих обителей. Бібліотеки здебільшого зберігалися у колишніх монастирських будівлях під наглядом губернських казенних палат або місцевої поліції⁵³. У цей час відбулося перше масове розпорошення по-монастирських колекцій. Книги забирали з собою монахи, що залишали обитель, або ж вони потрапляли різними шляхами до приватних збірок. Після ліквідації у 1831 р. монастиря картузів у Березі останній його пріор Павел Геніуш забрав із собою до Луніна із монастирської книгозбірні значну частину книг, які після

⁴⁸ Gach P. P. *Kasaty zakonów...* – S. 158, 169.

⁴⁹ Radwan M. *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego...* – S. 116.

⁵⁰ Ibidem. – S. 132, 138-140.

⁵¹ Gach P. P. *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku.* – Rzym, 1979. – S. 40. Виконуючи розпорядження губернатора, учитель російської мови Гродненської гімназії Петро Медекша у 1834 р. уклав інвентар бібліотеки ліквідованого домініканського монастиря у Деречині, яка нараховувала майже 300 книг (Paskiewicz U. *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement I.* – Warszawa, 2000. – S. 40).

⁵² Ussas B. *Z dziejów grabieży i niszczenia polskiego mienia kościelnego przez Rosjan w świetle świadectw rosyjskich (1655–1925) // Przegląd Powszechny.* – 1936. – R. 53. – Nr 4. – S. 63.

⁵³ Ibidem.

його смерті були розпродані⁵⁴. Бібліотека вже згадуваного нами екс-піяра А. Мошинського значним чином складалася із книг колишніх монастирських бібліотек, зокрема з Любешова⁵⁵. Книгозбірню директора Гродненської, а згодом Динабурзької гімназій Івана Ястребцова, яка нараховувала майже 5 тис. томів, головним чином творили книги, які походили з бібліотеки монастиря піярів у Щучині⁵⁶. В кращому випадку книги зі скасованих обителей передавалися до тих осередків ордену, які ще продовжували функціонувати. Після закриття монастиря кармелітів босих у Вишнівці більшість його книг потрапило до Бердичева. Водночас частина збірки (195 найменувань у 283 томах) перейшла у приватні руки. Її власником стала родина Мнішеків, котра мала у Вишнівці свою резиденцію⁵⁷. Візитація бернардинського монастиря у Дубно (1838) засвідчила, що в обителі, окрім власної бібліотеки, яка перебувала у жакливному стані, “у шафах нерозібрані” знаходилися ще й книги із ліквідованого монастиря у Варковичах⁵⁸. Подібних ситуацій було набагато більше. До монастиря реформатів в Дедекалах, який проіснував аж до кінця XIX ст., надійшли книги із обителей у Боцьках та Кременці⁵⁹. Після закриття обителі бернардинців у Тельшеві його книги потрапили до монастиря в Кретинзі⁶⁰.

У 30-х роках XIX ст. монастирські книгозбірні починають поповнювати бібліотеки духовних семінарій, як православних, так і римо-католицьких. Після ліквідації обителей у Межиріччі (піяри), Луцьку (тринітарії) та Городищі (кармеліти босі) частину їх книг передали Волинській римо-католицькій семінарії, яка знаходилася у Житомирі⁶¹. Значна частина книгозбірень зі скасованих василіянських монастирів потрапила до бібліотек православних семінарій. Після ліквідації обителей у Гощі, Луцьку, Городищі та Білостоку їх книги, згідно з розпорядженням органів духовної влади, були передані у 1834 р. до Кременця у бібліотеку Волинської православної семінарії⁶². У 1845 р., після переведення до Вільна Литовської православної семінарії та розміщення її у будівлях колишнього василіянського, а на той час уже православного, Святотроїцького монастиря, книги з його бібліотеки кількістю 5 тис. томів перейшли у її власність⁶³. Незабаром бібліотека поповнилася також 225 книгами, які раніше належали ліквідованій обителі василіянок у Вільні⁶⁴.

Лише у 1839 р. влада звернула увагу на по-монастирські книгозбірні. В результаті порозуміння між міністерствами внутрішніх справ, народної освіти та державних маєтностей, ухвалили рішення, що після попереднього опрацювання частину книг зі

⁵⁴ Radziszewski F. *Wiadomość historyczno-statystyczna...* – S. 2.

⁵⁵ Ibidem. – S. 58–59.

⁵⁶ Ibidem. – S. 12, 82.

⁵⁷ Ціборовська-Римарович І. Книгозбірня монастиря Ордену босих кармелітів у Вишнівці: історія та книгознавча характеристика фонду // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – Київ, 2009. – Вип. 13. – С. 145–146.

⁵⁸ Paszkiewicz U. *Inwentarze i katalogi bibliotek...* – S. 51.

⁵⁹ Radziszewski F. *Wiadomość historyczno-statystyczna...* – S. 4, 36–37.

⁶⁰ Ibidem. – S. 34.

⁶¹ Ціборовська-Римарович І. Бібліотеки римо-католицьких монастирів Волині XVI–XVIII ст.: історична доля, роль у монастирській діяльності, сучасний стан фондів (за фондами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) // *Актуальні питання культурології*. – Рівне 2010. – Т. 9. – С. 9–14; Radziszewski F. *Wiadomość historyczno-statystyczna...* – S. 46, 48, 123.

⁶² Міляевич І. Бібліотека Волинської духовної семінарії. Острозький період... – С. 38.

⁶³ Radziszewski F. *Wiadomość historyczno-statystyczna...* – S. 101.

⁶⁴ Ibidem.

скасованих обителів перейме у свої руки латинське духовенство, частина їх перейде у власність гімназійних бібліотек, а решту буде передано до губернських публічних бібліотек⁶⁵. Слід зазначити, що впродовж 1830-х рр. на теренах Російської імперії лише почала формуватися мережа губернських публічних бібліотек. Одним з ініціаторів їх появи був президент Вільного економічного товариства Микола Мордвінов (1754–1845). 23 квітня 1830 р. він звернувся до міністра внутрішніх справ графа Арсенія Закревського з пропозицією розпочати творення в губернських центрах публічних бібліотек. Вони мали виникати, опираючись на кошти місцевих бюджетів, без допомоги з державної казни. Міністр прихильно поставився до цієї пропозиції і вже 5 липня цього ж року вислав до всіх губернаторів циркуляр “О заведенні в губерниях публичных библиотек для чтения”, у якому вимагав детально вивчити це питання на місцях⁶⁶. Впродовж наступного десятиліття в губернських центрах Росії було відкрито близько 40 публічних бібліотек. На білоруських землях, які перебували у складі Російської імперії, перша публічна бібліотека була заснована у 1833 р. у Могилеві. У 1837 р. розпочала обслуговувати читачів Гродненська публічна бібліотека. В середині 1830-х рр. почала формуватися Мінська публічна бібліотека, щоправда, вона почала видавати книги лише у 1845 р.⁶⁷ В порівнянні з наступною хвилею касат у 1860-х рр., коли значна кількість книг потрапила до Віленської публічної бібліотеки, впродовж даного періоду лише незначна їх частина надійшла до публічних бібліотек Росії.

З метою розподілу книгозбірень, що залишилися після скасування обителів, у губернських центрах Західного краю створили спеціальні комітети, кожен з яких складався з трьох осіб⁶⁸. Найінтенсивніше працював Гродненський губернський комітет, який завершив свою роботу вже наприкінці 1840 р. Після закінчення опрацювання 14 монастирських бібліотек*, більшість книг (3618 екземплярів) було передано Віленській римо-католицькій семінарії. Губернські публічні бібліотеки отримали 696 книг, а шкільні книгозбірні – лише 431 екземпляр⁶⁹. Губернський комітет у Мінську завершив свою роботу у 1841 р., опрацювавши бібліотеки 23 монастирів, скасованих на території губернії. Згідно з його пропозицією, книги мали бути розподілені між Мінською римо-католицькою семінарією, Мінською гімназією та Мінською публічною бібліотекою⁷⁰. На жаль, усі книги, що були після попереднього опрацювання зведені до губернського центру, загинули у 1842 р. внаслідок пожежі⁷¹.

⁶⁵ Ussas B. Z dziejów grabieży... – S. 64.

⁶⁶ Коннов И. Публичные библиотеки в культурной среде российской провинции во второй половине XIX – начале XX века (на примере Пензенской, Самарской и Симбирской губерний) // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. Н. Герцена*. – Москва, 2009. – Вып. 119. – С. 56.

⁶⁷ Березкина Н. Из истории библиотечного дела Беларуси // *Вестник ББА*. – 1996. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bla.by/herald_bla.

⁶⁸ Gach P. P. Mienie polskich zakonów... – S. 50.

* У наступних місцевостях: Буховичі, Конюхи, Валівка, Васілішки, Зембін (домініканці), Дрогичин, Лопениця, Шейбакполь, Свіслоч (францисканці), Колесники, Ліда, Жолудок (кармеліти взуті), Щучин (піяри), Крем’яниця (латеранські каноніки регулярні).

⁶⁹ Gach P. P. Mienie polskich zakonów... – S. 50–51.

⁷⁰ Ussas B. Z dziejów grabieży... – S. 65.

⁷¹ Ibidem. – S. 186.

Віленський губернський комітет був заснований у 1843 р.⁷² і функціонував до 1849 р. За час своєї діяльності він опрацював бібліотеки 14 монастирів, скасованих на теренах губернії**. Подібно як і у випадку Гродненського комітету, більшість книг (2892 томи) передали Віленській римо-католицькій семінарії, а решту розподілили поміж губернськими публічними та шкільними книгозбірнями⁷³. За словами міністра внутрішніх справ П. Валусева, Головне управління духовних справ іноземних віровизнань у 1853 р. ще не отримало звітів від трьох губернських комітетів з теренів Вітебського генерал-губернаторства – Вітебського, Могилівського та Смоленського⁷⁴.

Після придушення Польського повстання 1830–1831 рр. скасовано не лише значну кількість монастирів, а й закрито два головні навчальні осередки західних губерній Російської імперії – Віленський університет та Волинський ліцей. Замість них у 1834 р. у Києві був заснований Університет св. Володимира. Одночасно почала формуватися його бібліотека, в основу якої поклали колекцію закритого двома роками раніше Волинського ліцею (24379 найменувань, 34378 томів). Впродовж 1834–1840 рр. ця бібліотека поповнилася книгами із книгозбірень Віленського університету (5387 найменувань, 7554 томи) та Віленської римо-католицької духовної академії (231 найменування, 863 томи). Після закриття Віленської медико-хірургічної академії впродовж 1842–1843 рр. до Києва була передана і її бібліотека, що нараховувала 17556 томів⁷⁵. Усі перелічені вище книжкові колекції мали у своєму складі також і по-монастирські збірники. Як вже раніше було зазначено, бібліотека Віленського університету опиралася значним чином на книгозбірню Віленської академії Товариства Ісуса та інших єзуїтських колегій, а бібліотека Волинського ліцею мала у своєму складі значну за обсягом колекцію по-єзуїтських книг із Кременця. Серед книг бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії були стародруки медичного змісту із деяких закритих латинських монастирів, зокрема з обителі картузів у Березі⁷⁶. Таким чином, можемо констатувати, що разом із розпорошенням по-монастирських книгозбірень у цей час відбувався і зворотній процес – концентрації у головних бібліотеках краю.

Друга масштабна хвиля касат римо-католицьких монастирів у Російській імперії розпочалася після придушення Польського повстання 1863–1864 рр. Начальник Північно-Західного краю граф Михайло Муравйов у червні 1864 р. отримав від імператора дозвіл на закриття усіх монастирів, які були причетні до повстання⁷⁷. У результаті в західних губерніях Російської імперії було ліквідовано 24 чоловічі та

---

⁷² Pacevičius A. Biblioteki klasztorne na Litwie w końcu XVIII i pierwszej połowie XIX wieku: stan – rozwój – losy // *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej. X–XX wiek* / red. H. Gapski, J. Kłoczowski. – Lublin, 1999. – S. 372.

** Домініканців (Мереч, Палевене), францисканців (Гелвани, Ольшани, Колтиняни, Олькеники, Жогині), каноніків від покути (Южинти, Попель, Солоки, Твереч), кармелітів босих (Антолепти), кармелітів взутих (Помп'яни), піярів (Паневежис).

⁷³ Gach P. P. Mienie polskich zakonów... – S. 50.

⁷⁴ Ussas B. Z dziejów grabieży... – S. 185.

⁷⁵ Мяскова Т. Заснування та комплектування бібліотеки Університету св. Володимира (1834–1841) // *Рукописна і книжкова спадщина України*. – Київ, 1998. – Вип. 4. – С. 296–297; Колесник Е. *Книжные коллекции...* – С. 5, 38.

⁷⁶ Колесник Е. *Книжные коллекции...* – С. 38.

⁷⁷ Ганчар А. *Римско-католический костел в Беларуси (1864–1905)*. – Гродно, 2008. – С. 51.

23 жіночі монастирські осередки⁷⁸. Після цих подій більшість монастирських бібліотек потрапила у відання куратора Віленського шкільного округу Івана Корнілова. Маючи у своєму розпорядженні величезні за обсягом книгозбірні, він у 1864 р. звернувся до М. Муравйова з проханням відкрити у Вільні публічну бібліотеку. На його думку, вона мала виконувати не лише наукові, але й ідеологічні функції. За його словами, за умов відсутності у Вільні університету публічна бібліотека мала стати осередком інтелектуальної діяльності краю, щоби таким чином протиставити “чисту руську науку польській”⁷⁹.

Першим директором майбутньої бібліотеки у січні 1865 р. був призначений Петро Безсонов, якого незабаром змінив Олександр Владіміров⁸⁰. Згідно з розпорядженням М. Муравйова, для потреб бібліотеки було передано декілька приміщень в будівлях колишнього Дворянського Інституту, куди й почали звозити книги. Як зазначено у звіті про діяльність бібліотеки за 1867 р., до Вільна привезли близько 150 тис. книг, в першу чергу зі скасованих латинських монастирів. Незабаром чисельність книгозбірні зросла до 200 тис. одиниць. Книги доставляли у ящиках та мішках, доволі часто у далеко не найкращому стані і без відповідного опрацювання⁸¹. Про шляхи поповнення Віленської публічної бібліотеки стародруками та рукописами зі скасованих римо-католицьких монастирів повідомив Павел Кубицький. Згідно з рапортом начальника Тракайського повіту, після закриття у 1864 р. монастиря домініканців у Попорцю (Папарчяї) до кураторії Віленського шкільного округу було вислано на підводах 58 скринь із книгами⁸². Наступного року один із чиновників інформував начальника Берестейського повіту, що відповідно до розпорядження гродненського губернатора він вислав до Віленського цензурного комітету 20 пудів (понад 320 кілограм) книг із закритого монастиря маріанів у Расьній⁸³. У 1866 р. керівник повітової школи у Слонімі повідомив, що після закриття у місті монастиря бернардинців він переслав його архів та книги до Віленської публічної бібліотеки⁸⁴. Новій публічній бібліотеці, яка творилася у Вільні, передали також книги, що належали закритому роком раніше Віленському музеєві старожитностей. Книгозбірня ліквідованого музею налічувала близько 20 тис. книг, з яких 12 тис. позицій були латинською мовою і головним чином теологічного змісту. Значна їх частина походила з раніше ліквідованих римо-католицьких монастирів⁸⁵.

Віленську публічну бібліотеку офіційно відкрили 24 травня 1867 р., що було пов’язано з майбутнім візитом до міста імператора Олександра II⁸⁶. Водночас робота

⁷⁸ Gach P. P. *Kasaty zakonów...* – S. 193.

⁷⁹ *Краткій отчетъ о Виленской Публичной Библиотеке.* – Вильна, 1867. – С. 1; Миловидовъ А. *Рукописное отделение Виленской Публичной Библиотеки. Его исторія и составъ.* – Вильна, 1910. – С. 16.

⁸⁰ Lisowski S. *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna w Wilnie za czasów rosyjskich // Ateneum Wileńskie.* – Wilno, 1931–1932. – Nr 8. – S. 245.

⁸¹ *Краткій отчетъ о Виленской Публичной Библиотеке...* – С. 5; Lisowski S. *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna...* – S. 244–245, 261.

⁸² Kubicki P. *Wojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915.* – Sandomierz, 1938. – Cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś.* – T. IV. – S. 327.

⁸³ *Ibidem.* – S. 251.

⁸⁴ *Ibidem.* – S. 238.

⁸⁵ *Краткій отчетъ о Виленской Публичной Библиотеке.* – С. 2–3; *Отчетъ о Виленской Публичной Библиотеке и Музее за 1867 годъ.* – Вильна, 1868. – С. 4.

⁸⁶ *Отчетъ о Виленской Публичной Библиотеке...* – С. 13; Lisowski S. *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna...* – S. 248.

над опрацюванням фондів була ще далекою до завершення. Як зазначав куратор Віленського шкільного округу Микола Сергієвський, у 1872 р. “завали книжок (понад 100 тис.) лежали непорядковані на складах і бракувало місця, щоби їх впорядкувати”⁸⁷. До 1874 р. каталогізували лише 14640 стародруків та 1525 рукописів⁸⁸. Основну увагу приділяли опрацюванню рукописів та стародруків, що були написані кирилицею. Як зазначив анонімний автор у газеті “Kurjer Litewski” (1905 р.), читачі Віленської публічної бібліотеки практично не мали змоги скористатися з польськомовних книг. Не було також їх друкованого каталогу, а рукописний був неповний та недокладний⁸⁹.

У другій половині XIX ст. по-монастирські книгозбірні продовжували поповнювати бібліотеку Університету св. Володимира, яка була провідною бібліотечною інституцією Південно-Західного краю. У 1870-х рр. до її складу влилася величезна за обсягом книгозбірня монастиря кармелітів босих у Бердичеві. Після закриття у 1866 р. цієї обителі її бібліотеку передали в опіку світському духовенству, яке перейняло у свої руки по-кармелітський костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. У 1877 р. куратор Київського шкільного округу звернувся до київського генерал-губернатора Олександра Дондукова-Корсакова з проханням передати дану бібліотеку Університету св. Володимира. Після отримання відповідного дозволу до Бердичева прибула комісія, яку очолив професор Олександр Котляревський, голова Історичного товариства Нестора Літописця⁹⁰. Наступного року книжкову збірку ліквідованого Бердичівського монастиря кількістю у 6502 томи перевезли до Києва⁹¹.

Своєрідним завершенням процесів, які розпочалися у XIX ст. в Російській імперії, стала у наступному столітті політика радянської влади стосовно духовних інституцій. Масове закриття більшовиками монастирів спричинилося до того, що значна частина їхніх книжкових колекцій була знищена або розпорошена. У кращому випадку вони опинилися у складі наукових та публічних бібліотек. Зокрема, після 1919 р. бібліотеки ліквідованих духовних інституцій Волині починають концентруватися у Волинському краєзнавчому музеї, що знаходився у Житомирі. Як вже було зазначено, до його складу потрапила бібліотека Волинської православної семінарії. Музейну книгозбірню поповнили також збірки Волинської римо-католицької капітули та Волинської римо-католицької семінарії. Завдяки цьому в музеї опинилися більші чи менші за обсягом збірки з ліквідованих у XIX ст. латинських монастирів Волині та Поділля – тринітаріїв (Луцьк, Берестечко, Теофопіль, Брагин, Кам’янець-Подільський), єзуїтів (Острог), капуцинів (Брусилів, Вінниця), реформатів (Дедеркали, Кременець), бернардинців (Янів)⁹². Згідно з постановою Народного комісаріату освіти Української СРР, впродовж 1931–1932 рр. усі рукописи та стародруки Волинського краєзнавчого музею були передані до Всенародної бібліотеки України⁹³. Як наслідок,

⁸⁷ Lisowski S. Uniwersytecka Biblioteka Publiczna... – S. 248.

⁸⁸ Ibidem. – S. 250.

⁸⁹ Ibidem. – S. 257.

⁹⁰ Більше інформації про нього: Любовець Н. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до бібліографії // *Українська біографістика: збірник наукових праць інституту біографічних досліджень*. – Київ, 2010. – Т. 6. – С. 55–80.

⁹¹ Колесник Е. *Книжные коллекции...* – С. 41.

⁹² Мішук С. *Бібліотека Волинського краєзнавчого музею у Житомирі (1900–1932): походження, склад, доля*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2003; Ціборовська-Римарович І. *Бібліотеки римо-католицьких монастирів Волині...* – С. 9–14.

⁹³ Дубровіна Л. *Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1918–1941*. – Київ, 1998. – С. 160–161.

до Києва потрапило понад 90000 одиниць зберігання, у тому числі 32320 книг із бібліотек ліквідованих римо-католицьких інституцій та 9176 книг – з бібліотеки православної семінарії⁹⁴. Таким чином у центральній науковій бібліотеці України опинилася значна кількість книг із закритих у ХІХ ст. римо-католицьких та унійних обителей. По-монастирські книжкові колекції опинилися у фондах Всенародної бібліотеки України також в результаті передачі їй книгозбірні Університету св. Володимира. Після Першої світової війни до складу цієї бібліотеки потрапили книги із Вишневецького замку, серед яких були також і ті, що походили з місцевого монастиря кармелітів босих⁹⁵.

Аналогічні процеси концентрації відбувалися впродовж 20–30-х років ХХ ст. також в Білоруській СРР. У 1921 р. у Мінську заснували бібліотеку Білоруського державного університету, наступного року перейменовану на Білоруську державну і університетську бібліотеку (1926 р. – Білоруську державну бібліотеку, 1932 р. – Державну бібліотеку Білоруської РСР ім. В. Леніна; тепер Національна бібліотека Білорусі). Основу її фондів стародруків та рукописів склали колекції закритих після встановлення радянської влади інституцій, зокрема монастирів та духовних семінарій. До її складу потрапила, зокрема, частина збірки Полоцької єзуїтської колегії, бібліотеки Мінської та Вітебської семінарій, які мали у своєму складі по-монастирські фонди⁹⁶. Після завершення Першої світової війни фонди Віленської публічної бібліотеки були передані бібліотеці Університету Стефана Баторія, який виник у Вільні в 1919 р.⁹⁷ Після приєднання Литви до СРСР у 1940 р. ця бібліотека була перетворена на Наукову бібліотеку Вільнюського університету ім. В. Капсукаса (тепер бібліотека Вільнюського університету).

Таким чином у ХХ ст. значна частина бібліотечних збірок римо-католицьких та унійних монастирів, закритих у попередньому столітті, опинилися у провідних наукових бібліотеках СРСР, які після проголошення незалежності колишніми радянськими республіками, стали провідними науковими осередками нових незалежних держав Центрально-Східної Європи. Зараз більшість по-монастирських колекцій зберігаються у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, Національній бібліотеці Білорусі, бібліотеці Вільнюського університету, бібліотеці Литовської Академії Наук та Російській публічній бібліотеці у Санкт-Петербурзі. Концентрація значної частин цих колекцій, без сумніву, сприяє їх детальнішому опрацюванню. Водночас ще значна частина по-монастирських колекцій зберігається в невеликих обласних бібліотеках та потребує їх виявлення та подальшого вивчення.

⁹⁴ Мяскова Т. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму... – С. 132.

⁹⁵ Ціборовська-Римарович І. *Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. (Вишневецьких-Мнішків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан.* – Київ, 2006. – С. 46–47.

⁹⁶ Рощина Т. Белорусские исторические книжные коллекции в фондах Национальной библиотеки Белоруссии (проблемы изучения) // *Белорусский сборник: статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии.* – Санкт-Петербург, 2002. – Т. 2. – С. 199–202.

⁹⁷ Lysakowski A. *Uniwersytecka biblioteka publiczna...* – S. 236.

LIQUIDATION OF UNION AND ROMAN CATHOLIC MONASTERIES IN THE RUSSIAN EMPIRE AND FATE OF THEIR LIBRARIES (THE END OF 18th–19th CENTURIES)

Oleh DUKH

*Ivan Franko National University of L'viv,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine, tel. (032) 239-41-48*

The article discusses the history of libraries in Roman Catholic and Union monasteries on the territory that became a part of the Russian Empire after the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The absolute majority of monasteries eventually was cancelled and their libraries were transferred to other institutions or dispersed. The process of moving some libraries to new owners and their thematic structure have been outlined.

Key words: monastery libraries in the 19th century, The Roman Catholic Church in the Russian Empire, the Union Church in the Russian Empire, western regions of the Russian Empire.

ЛИКВИДАЦИЯ УНИАТСКИХ И РИМО-КАТОЛИЧЕСКИХ МОНАСТЫРЕЙ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И СУДЬБА ИХ БИБЛИОТЕК (конец XVIII – XIX вв.)

Олег ДУХ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина, тел. (032) 239-41-48*

Рассмотрена история библиотек римо-католических и униатских монастырей на территориях, вошедших в состав Российской империи после разделов Речи Посполитой. Абсолютное большинство монастырей со временем было закрыто, а их библиотеки были переданы другим учреждениям или разделены. Описан процесс перехода отдельных библиотек к новым владельцам, а также их тематический состав.

Ключевые слова: библиотеки монастырей XIX в., Римо-католическая церковь в Российской империи, Униатская церковь в Российской империи, западные регионы Российской империи.

Стаття надійшла до редколегії 4.07.2013

Прийнята до друку 8.07.2013